

АКУСТИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ГЛАСНИТЕ [Ò] И [È] В ГОВОРА НА СЕЛО ТИХОМИР, КЪРДЖАЛИЙСКО

Мирослав Михайлов
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ACOUSTICAL PARAMETERS OF THE VOWELS [Ò] AND [È] IN THE DIALECT OF THE VILLAGE OF TIHOMIR, REGION KARDJALI

Miroslav Mihaylov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The presence of archaic vocals has been repeatedly mentioned in every description of the Rhodopean dialects. These vowel sounds are presented as preserved articulation characteristic of the sound system of the proto-Bulgarian language. The article focuses on the articulation of the allophones of the phonemes [ò] and [è] in the dialect of Tihomir. We examine experimentally the specific sounds reflexes of the proto-Bulgarian **Ѡ, Ѣ, Ѥ, Ѧ, ѧ**, and the interpretation of these allophones in the research work in the field of phonetics and dialectology

Key words: *archaic Rhodopean vocals, experimental phonetics, acoustics, spectrograms*

При описанието на родопските говори многократно е посочвано наличието на архаични вокали. Тези гласни се изтъкват като запазване на изговора, характерен за старобългарската звукова система. Когато описва говора на с. Тихомир, Кърджалийско, Стайко Кабасанов е много ентузиазизиран по отношение на архаичността на фонетиката.

Разполагаме с автентични записи на реч от Тихомир. Звуковият материал е събран без знанието на говорещите лица (възрастни жени). Така е фиксирано състояние, което може да претендира за най-автентичното засвидетелстване на най-архаичния диалект по българската езикова територия. На основата на такива записи чрез използване на надеждна техника и компютърни програми в статията даваме реални данни за изговора на многократно описваните в българската диалектоложка литература вокални алофони.

В своето изследване за тихомирския говор по отношение на предишните проучвания на фолклора, етнографията, историята и диалектите на селата около Тихомир, Аврен и Девесил Ст. Кабасанов съвсем лаконично пише: „За тези села няма нищо писано“ (Кабасанов 1963: 4). Представеният от Кабасанов материал се отнася само за говора на село Тихомир. В краткото изследване авторът се насочва повече към описанието на фонетиката. Съществуването на фонемите и техните алофони се заявява, без да се изследва тяхната акустична стойност. Въпреки по-късните публикации на Д. Тилков, на Б. Велчева и Ърнест Скатън, през 2005 година в статията „Постижения и задачи на източнородопската диалектология“ Иван Илиев пише: „Говорното богатство на Източните Родопи все още е непълно проучено“ (Илиев 2006: 53). Особено по отношение на представянето на обективни експериментални данни за конкретен изговор съществува трайна празнина. В статията се спираме на изговора на алофоните за фонемите [è] и [ò] в говора на Тихомир и многото интерпретации на тези звукове в изследванията по фонетика и диалектология.

В БДА, том I, са включени няколко селища, съседни на село Тихомир: Девесилица – № 4884, Малък Девесил – № 4886, Голям Девесил – № 4887, Аврен – № 4888, Девесигово – № 4910, Стрижба – № 4952, Тихомир – № 4956, Егрек – № 4957. Според данните от БДА (т. I, к. 17) се открояват типологически различия между диалектите на населените места от групата на Девесилите и Егрек; също така между говорите на Тихомир и Стрижба. Според картографираното в карта № 17 в една част от изброените населени места се изговаря [xl'áb], а в друга – [xléб]. Според даденото в карти № 18 и № 19 в говорите на Егрек, Девесилите и Аврен се засвидетелстват четири различни рефлекса за изговора на гласна **ѣ** пред мека сричка и мека съгласна. Регистрираните различни рефлекси свидетелстват не за действителната диалектна артикулация, а за готовността на диалектолозите да „засвидетелстват“ всякакви рефлекси на гласна **ѣ**. За тогавашния развой на българската диалектология не е било ясно, че изговорът на гласна **ѣ** в източните родопски говори не зависи от вида на следващата сричка или съгласна.

Най-важната историческа звукова промяна, въз основа на която се различават отделните говори в Източните Родопи, е застъпването на различни рефлекси на четирите старобългарски гласни **а, ъ, ѣ, ѝ**. Тази особеност обособява източните родопски диалекти от говорите в Централните Родопи и подчертава техния преходен характер. „Говорите на една група села в Източните Родопи на юг и запад от Крумов-

град, Момчилград и Ардино по наличието както на родопски, така и на източнорупски черти могат да се смятат за преходни“ (Бояджиев 1991: 22).

В следващите страници разглеждаме експериментално конкретния изговор на рефлексите на стб. **а, ж, ъ, ъ** и **ѣ**, като се опираме и на написаното от Ст. Стойков в статията „Към вокалната типология на родопските говори“ (Стойков 1968: 229 – 243).

За говора на Егрек Ст. Стойков посочва едно „силно лабиализовано а“, за Аврен дава изговор [ъ], по типа в Златоградско, за Тихомир и за Девесилите отбелязва гласна [ò], а за диалекта на Стрижба – модел с [à] като рефлекс и на особените стб. вокали **а, ж, ъ, ъ**. (Стойков 1968).

В говора на Тихомир продължителността на изговора на всички звукове е значително съкратена. По този начин застъпникът на старобългарските **ж, ъ** е най-близо до звученето на вокала [ò] в книжовния стандарт. Така че сме склонни да приемем **о-рефлекс** на старобългарската гласна **ж**. В неударена позиция рефлексът на **ж** във всички говори се редуцира във вокал, близък до [a] – [ка̀п̀ина, ва̀г̀ла̀р', ма̀ж̀е] и др.

В по-ново време обобщения за развоя на **ж** и **а** представя И. Харалампиев: „Развитието на носовите гласни е свързано с две главни промени – понижаване на гласежа и удължаване. Задната носова гласна се е понижила до средна кратка гласна а (подобна на съвременната полуредуцирана гласна а), а предната – до средна кратка гласна е (подобна на съвременната полуредуцирана гласна е). В част от диалектите по-нататъшната съдба на **ж** и **ъ**, от една страна, и на **а** и **ь**, от друга, в тях се преплита, особено в коренни морфемии“ (Харалампиев 2001: 60).

Южните родопски говори са в етап на най-ранните промени с носовите гласни. В тези родопски говори не е настъпило „изравняване на **ж** и **а** до една и съща ерова гласна, наричана вторичен ер“ (Харалампиев 2001: 59). В девесилския и тихомирския, в солунския и в костурския диалект, в Бобощица и Драговяне, в Стрижба – южни български говори – беше отбелязано и назално произношение на **ж** (Григорович 1877: 165 – 167; Стоилов 1901: 703 – 707; Кабасанов 1963; Маринска 1991). Назалността си остана спорна, но е засвидетелстван процес от VIII и IX век, когато **ж** и **а** от „високи, кратки носови са се понижали до средни“ (Харалампиев 2001: 60).

В южните и източните родопски говори, в които не се засвидетелства гласната [ò] като рефлекс на **ж**, процесът на така нареченото „понижаване гласежа на носовките“ (Харалампиев 2001: 59) още не е достигнал до състояние, в което ще се изравни с някоя от средните

вокални фонемни в българския език – [ò], [à], [ĕ]. Това са винаги вокални фонемни от средния ред, които се различават отчетливо от рефлексите за предната носова гласна **а**. Източните и южните родопски говори пазят противопоставянето на вокали от предния ред и вокали от задния ред, характерно за старобългарския език (Кочев 2010: 127).

Архаичният изговор на **ж**, **џ** се предава с голямо разнообразие от писмени знаци, създавайки представата за невероятна пъстрота на говорите. Употребата на графемите **ò**, **à**, **ĕ**, **â**, **ô**, **â**, описателното широко **ъ** (тук не посочваме гръцката графика в книгите на П. Теохаридис) само показва липсата на подходящ знак за този особен южнородопски звук.

Това отлично е представено в статията „Към вокалната типология на родопските говори“ на Ст. Стойков, в която се прокарват типологически различия по отношение на рефлексите на **ж**, **џ** в говорите на три съседни махали – Егрек, Тихомир и Стрижба. По отношение на изговора на **ж**, **џ** в последните три населени места е най-добре да проследим разсъжденията на Ст. Кабасанов. Той отбелязва звука **ã** (носово **а**) в глаголните окончания. „В говора на Стрижба често се явява окончанието **ã** вместо **ô**, **ÿ**, както е в Тихомир. Този звук не е резултат на някаква промяна на **о** в **а**, каквато изобщо в подобни условия не съществува, а е редовна и последователна форма. Звукът **ã** за **ж** в глаголните окончания не може да се разглежда независимо и изолирано от **а**, като редовен рефлекс на стб. **ж** в говора на Стрижба. Форми като *гãби*, *рãки*, *зãби*, *кãшти* и прочие са редовни в говора“ (Кабасанов 1963: 31).

След като обвързва изговора на носовото **ã** от глаголните окончания с редовния рефлекс **à** за стб. **ж**, той достига до правилния извод, че носовото **ã** във фонеморфологичната позиция на глаголната флексия е запазен междинен етап в развоя на стб. **ж**. Говорът на Стрижба потвърждава становището на К. Мирчев: „Още през старобългарската епоха в някои български диалекти чрез едно много обикновено за носовите гласни понижаване на гласежа, съпроводено и с постоянно отслабване на лабиализацията, се е превърнало в носово **а**. Това понижаване с времето обхваща изцяло българския език. В течение на късния старобългарски и среднобългарския период с постепенна загуба на назалния призвук носовото **а** преминава към близката по гласеж гласна **ъ**“ (Мирчев 1978: 101). Същото становище се споделя и от И. Харалампиев (Харалампиев 2001).

В говорите на определени населени места от Източните Родопи се пази този старинен етап на „понижаване на гласежа на стб. **ж** в **ã**“.

Назалността на тези \tilde{a} , \tilde{o} , \tilde{y} , \tilde{e} , за които говори Ст. Кабасанов, си остава спорна, но със сигурност българската диалектология успя да засвидетелства момента на „понижаване на гласежа на стб. ж, съпроводено и с постоянно отслабване на лабиализацията“ (Мирчев 1978: 101).

Затова днес в говора на едно населено място се открива редовен застъпник на стб. ж гласна $[\tilde{a}]$, в друго – звук $[\tilde{o}]$ или $[\tilde{o}]$, така също „широко ъ“ – всичко това зависи от степента на лабиализацията и продължителността на артикулацията. Развоят на диалектите в Източните Родопи е в етап, при който посочените рефлексии могат да се засвидетелстват в речта на едно и също говорещо лице, и това е поради действащите процеси на конвергенция. Въз основа на състоянието в източните родопски говори (в конкретния случай – говора на Стрижба) Ст. Кабасанов потвърждава още веднъж извода на К. Мирчев, Ив. Харалампиев, П. Пенев, Б. Велчева и Т. Бояджиев, а именно – в архаичните южни рупски говори изясняването на стб. ж в $[\tilde{o}]$, $[\tilde{o}]$, $[\tilde{a}]$ не преминава през „ново изясняване на вторичния ъ в нов вокал“.

Ст. Кабасанов интерпретира графемата \tilde{o} и звука „широко о“ като звук, „среден между о и а“. Тази неустановеност на изговора за стб. ж, а, ъ, ъ в говорите от Източните и Южните Родопи способства конкретният алофон да се възприема като $[\tilde{o}]$, $[\tilde{o}]$, $[\tilde{a}]$, $[\tilde{a}]$, така също като $[\tilde{y}]$ и „широко ъ“.

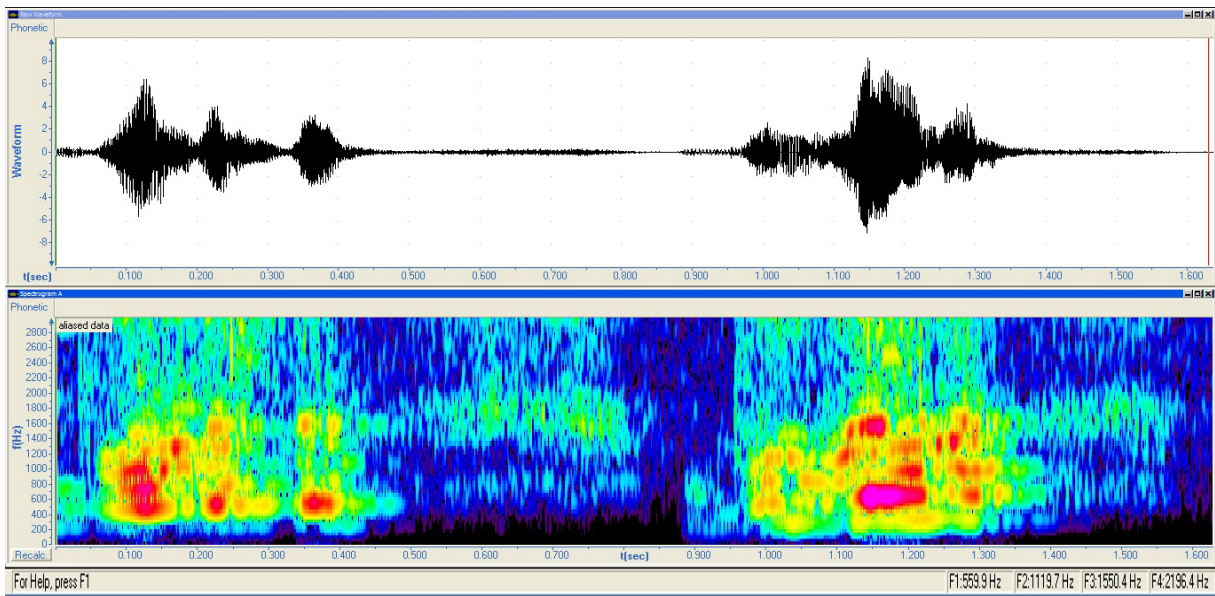
Внимателното слушане на нашите записи от говорите в Източните и Южните Родопи, включително и на няколко села в Ксантийско, показва, че е налице специфичен изговор на широк вокал от средната редица. Субективното езиково чувство, психологическите представи, фонологичното интерпретиране на чуваните звукове карат много изследователи на родопските говори да употребяват различни графеми за този специфичен изговор на стб. ж. През втората половина на миналия век се налага графемата \tilde{o} . Тя се използва от Ст. Кабасанов при описанието на говорите в Тихомир и Момчиловци. Нашите наблюдения за изговора на $[\tilde{o}]$ в съвременните говори в Смолянско и в Тихомир отчитат съществени различия. Тук се натъкваме на обстоятелството, че в българската диалектна – историческа и съвременна – фонетика липсват обективни критерии за физическите параметри на звуковете. При какви стойности една гласна е широка и можем да я отбележим с графемите широко ъ, широко \tilde{a} , широко \tilde{o} , широко \tilde{e} и така нататък.

В съвременното състояние на източните родопски говори се откриват три основни застъпника на стб. ж. Това са вокалните фонемии

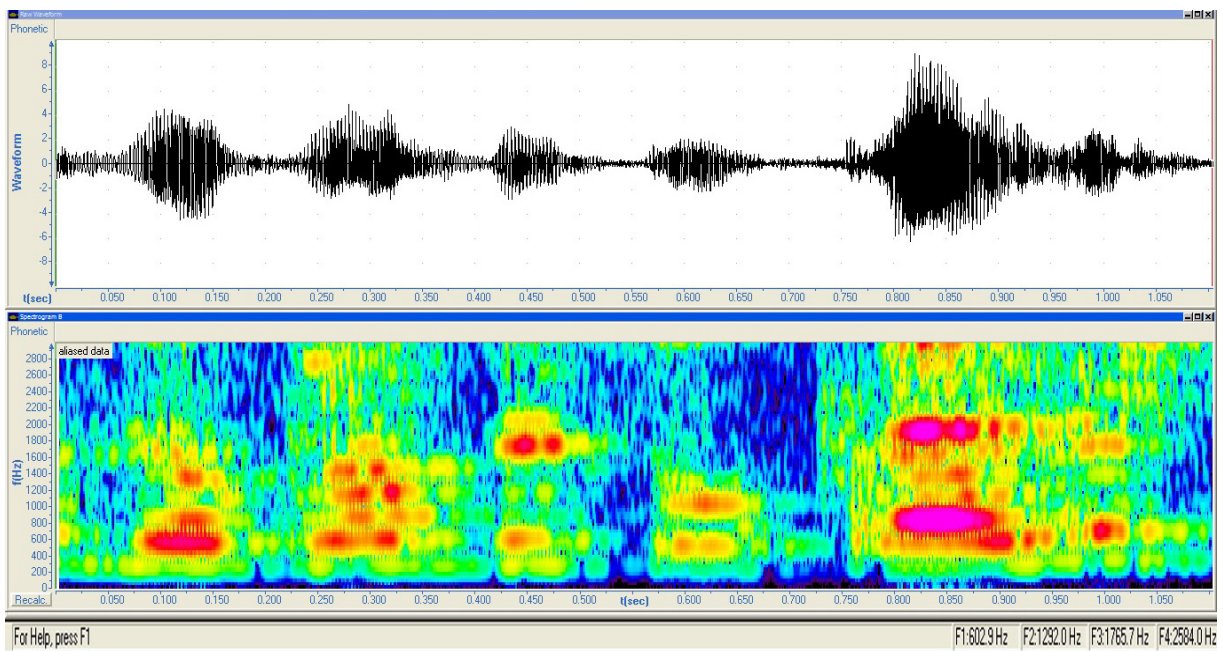
[Ě], [à], [ò]. Едни и същи словоформи се произнасят с гласна [à] в говора на с. Жълтуша, така също се реализират с гласна [ò] в говорите на Тихомир и Девесилите и с гласна [Ě] в Златоградско. Тези три рефлекса са съвременни изяснявания на онзи звук, който Ст. Кабанов разбира като „звук среден между о и а“.

Нека посочим известни експериментални данни.

Спектрограма на фразата [бòлна сам б'ѡвала]

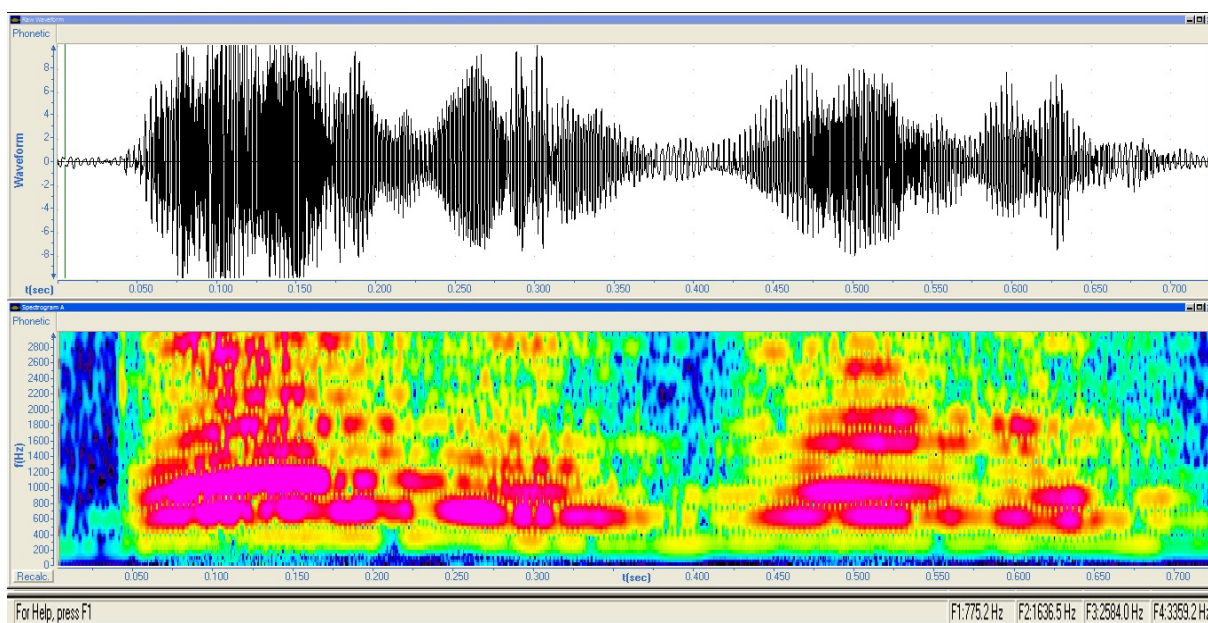
Спектрограма на фразата [да гл'òд да сà упрàви]

Данните за изговора на [ò] в [бòлна сам б'̀вала] показват произношение на гласна, чиито акустични стойности са близки до тези в книжовния език. В изследването на Д. Тилков стойностите на първите три форманта са $F_1 - 492$ Hz, $F_2 - 1057$ Hz, и $F_3 - 2562$ Hz (Тилков 1983: 57 – 58). В нашия случай при изговарянето на словоформата [бòлна] във фразата [бòлна сам б'̀вала] получените резултати са $F_1 - 559$ Hz, $F_2 - 1119$ Hz, и $F_3 - 1550$ Hz.

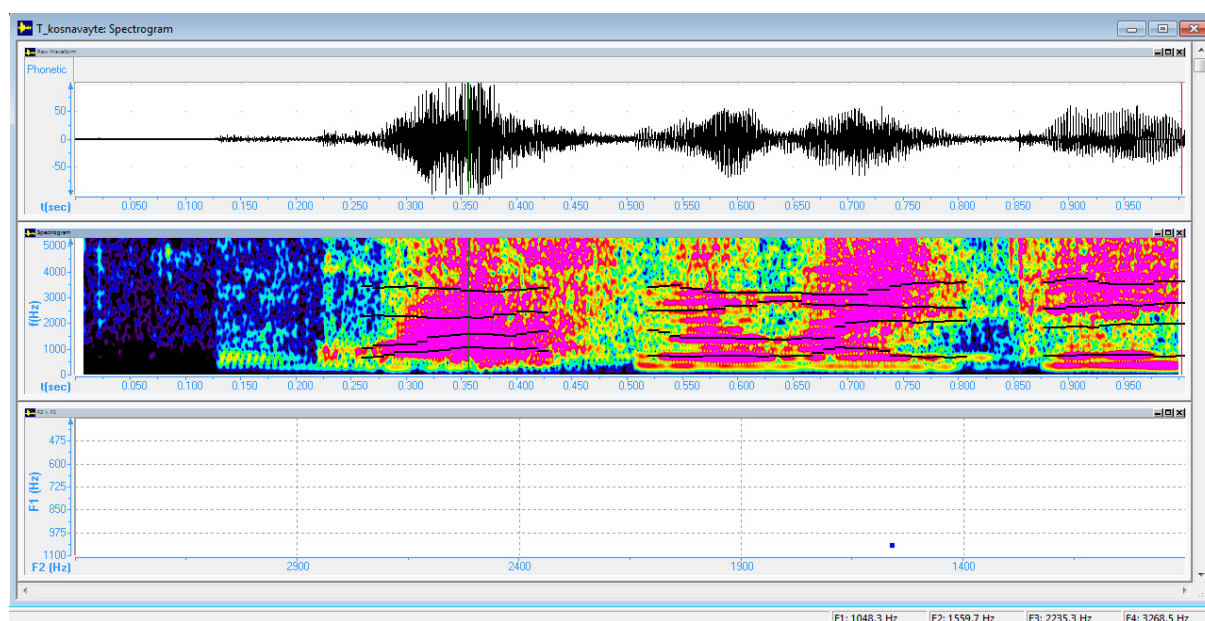
Както може да се предполага, в други словоформи гласната [ò] се изговаря с близки акустични показатели, но все пак с по-големи стойности на първия формант, което е онагледено чрез спектрограмата на фразата [да гл'òд да са упрàви], където първите два форманта са: $F_1 - 602,9$ Hz, $F_2 - 1292$ Hz. Изговорът на алофоните на фонемата [ò] е вариативен. Така при едно и също говорещо лице е засвидетелствана фразата [да гл'òд да са упрàви] и също така фразата [ба̀ба глèдат]. В единия случай сме транскрибирали [да гл'òд], а в другия като [глèдат]. Получените експериментални резултати за първите два форманта на кореновата гласна в глагола глèдам във фразата [ба̀ба глèдат] се свързват с алофона на фонемата [è], отбелязван в литературата с графемата è, конкретно стойностите са $F_1 - 775$ Hz, $F_2 - 1636$ Hz. Засвидетелстван е изговор на гласната [ò], чиито акустични параметри се доближават до тези на гласната [è] и особено до алофона [è]. Установява се рефлекс на стб. ♣ гласна [è] с алофона [è].

Спектрограма за изговора на словосъчетанието [ба̀ба глèдат]

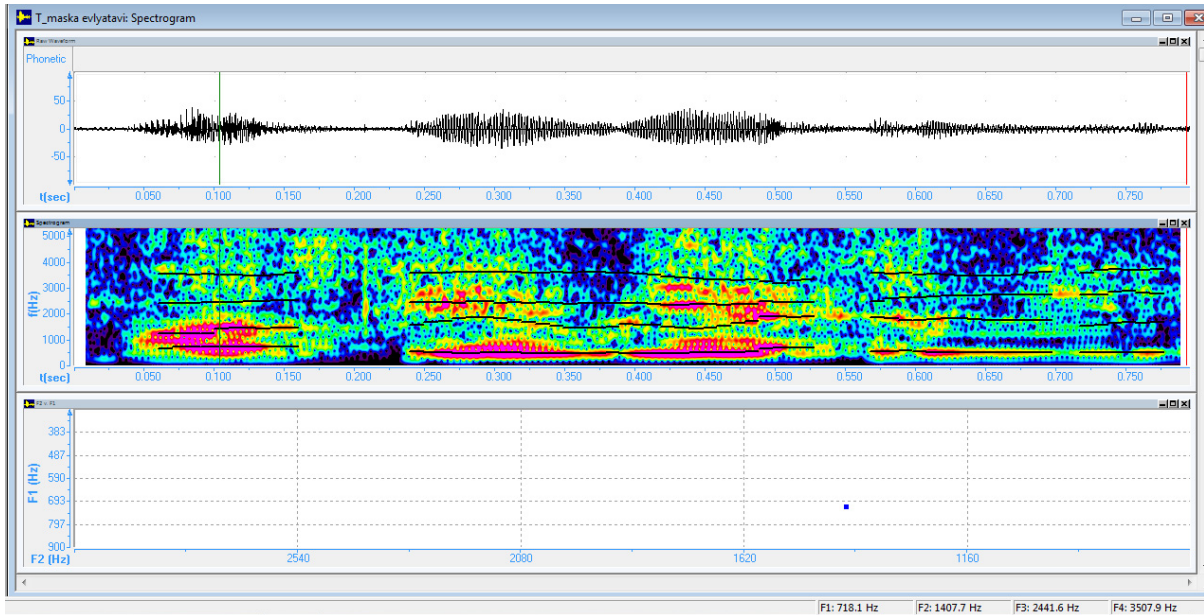
Непостоянството при изговора на алофоните на фонемата [ò] е още по-ярко изразено при изговарянето на словоформата [кòснавайте]. Данните от експерименталното изследване показват изговор на много широка гласна. Но тъй като са отчетени стойности за F_1 1048,3 Hz и за F_2 1559,7 Hz е много трудно да се осмисли, че това е изговор на гласната [ò]. Затова нашите диалектолози правят различни описания на подобен изговор, използвайки фразите „лабиализовано а“, „звук среден между о и а“, а в началото на ХХ век този звук е определян като дифтонг. Следва да бъдем коректни, като посочим, че на спектрограмата има два пика, което е достатъчно основание за дифтонгичен изговор. Аудитивно се възприема като вариант на фонемата [ò]. Така е и в спектрограмата за изговора на фразата [мòска евл'àтави], където отново е отбелязан алофон на фонемата [ò], чиито акустични показатели са съвсем близки до тези на алофоните на фонемата [à].

Спектрограма за изговора на словоформата [кòснавайте]

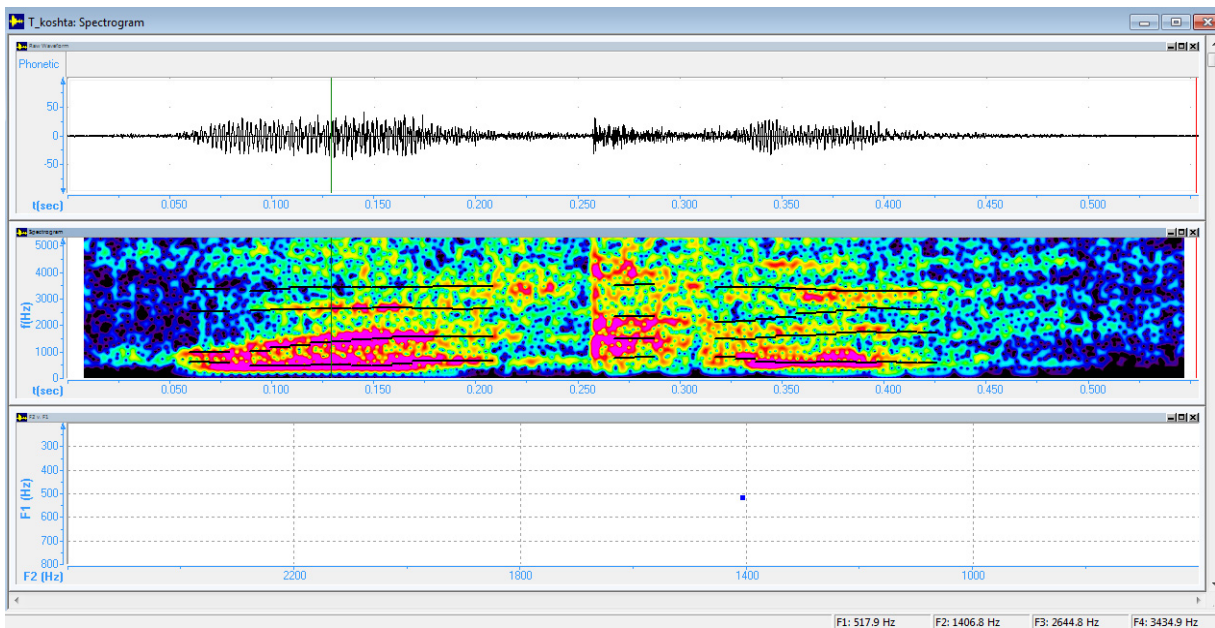
Във фразата [мòска евл'àтави] стойностите на първите два форманта за [ò] са съответно за F_1 – 718,1 Hz; F_2 – 1407,7 Hz. Всъщност такива са стойностите на гласната [a], дадени в изследването на Д. Тилков и възприети в българската наука като книжовния изговор, а именно F_1 – 718 Hz; F_2 – 1407 Hz (Тилков 1983: 55).

Спектрограма за изговора на фразата [мòска евл'àтави]

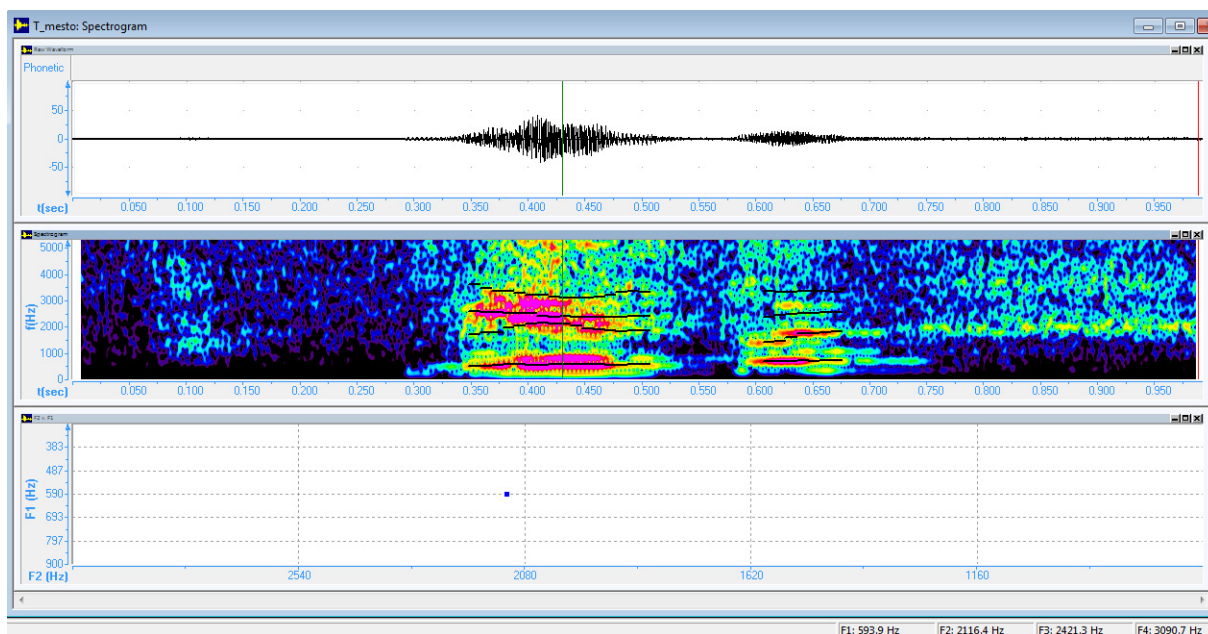

При изговарянето на словоформата [кòшта] са отчетени такива данни на формантите, които бихме посочили като най-подходящите за транскрибирането с графемата ò. Тези стойности за F₁ – 517,9 Hz, и за F₂ – 1406,3 Hz, са акустичните измерения на гласната [ò].

Спектрограма за изговора на словоформата [кòшта]

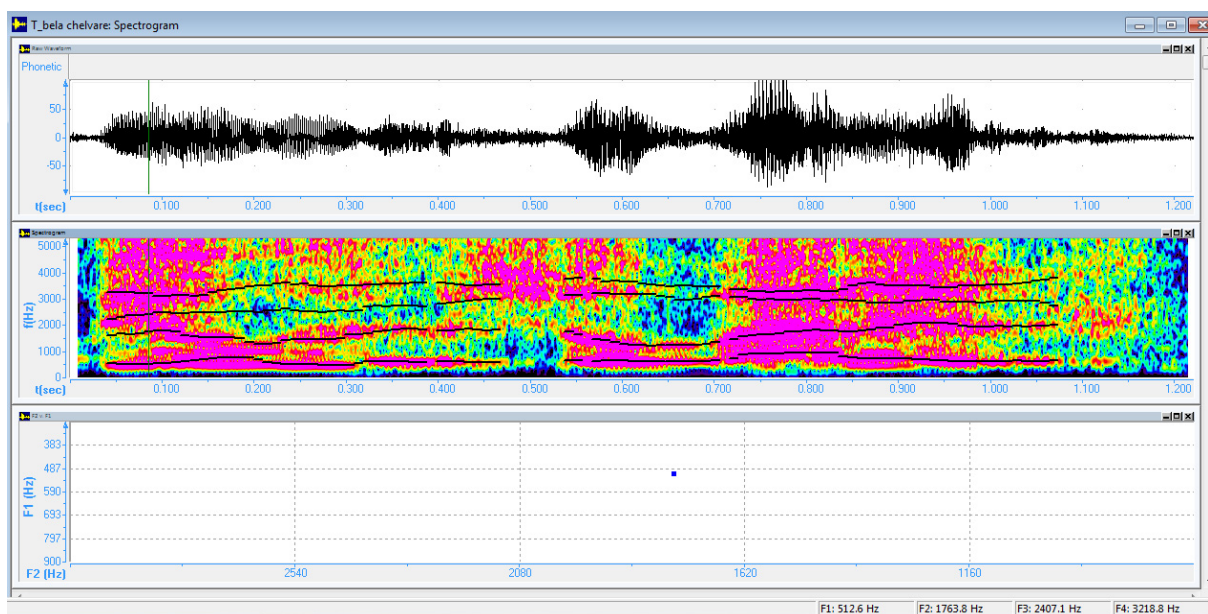

Спектрограма за изговарянето на лексемата [мѐсто]

Изследването на акустичните стойности на алофоните за гласната [è] също показва, че гласната се реализира чрез звукове с различни акустични параметри. По традиция най-подходящ пример за засвидетелстване на алофона [è] винаги е словоформата „място“, а не обикнатата в диалектоложките изследвания лексема **бѣла**.

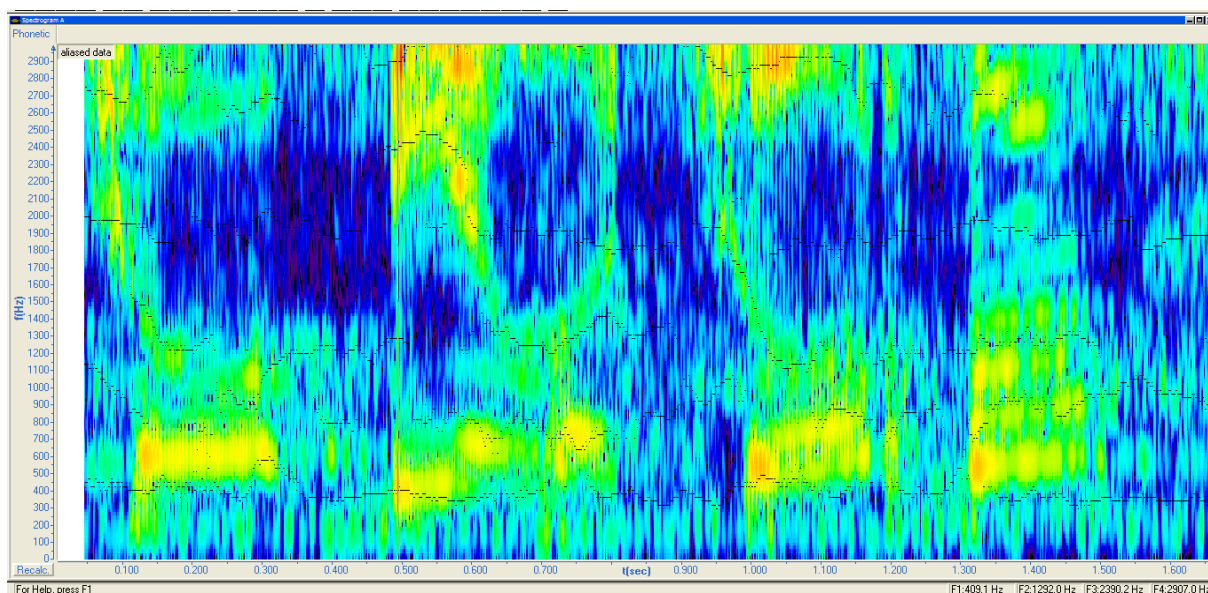
Спектрограма за изговарянето на фразата [бѣла шелваре]

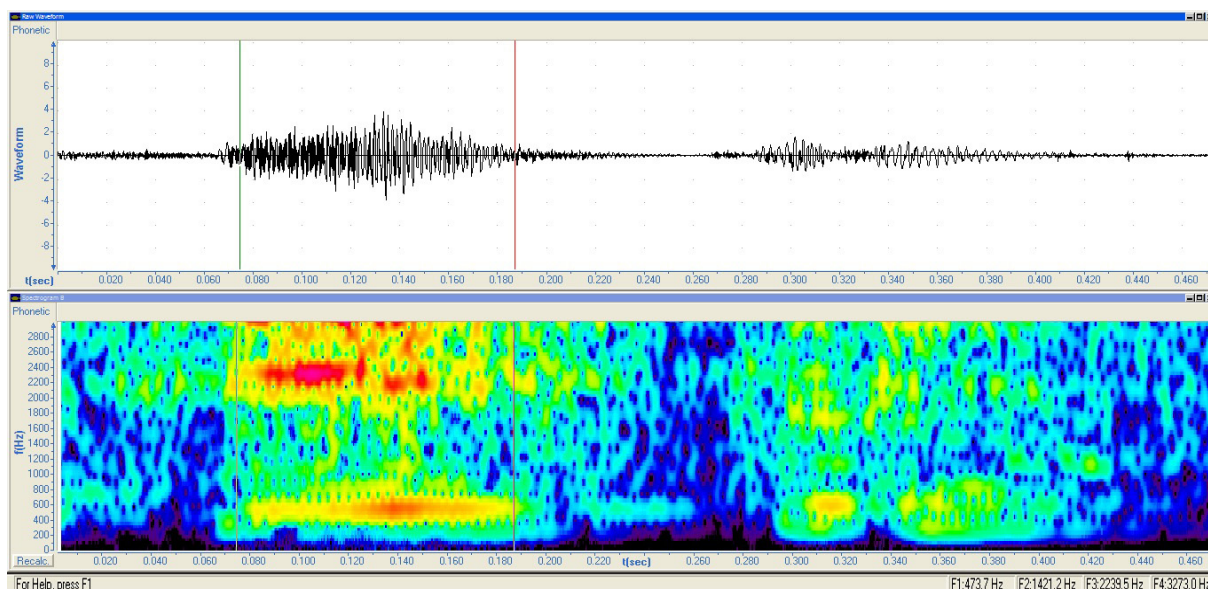
И в говора на Тихомир застъпникът на старобългарската гласна **ѣ** се явява звукът [è]. Тъй като са отбелязани стойности за първите два форманта съответно $F_1 - 593,9$ Hz, и $F_2 - 2116,4$ Hz, безспорно това е широката предна гласна [è]. Артикулацията на [è] не е строго обусловена от етимологията. В спектрограмата на фразата [бèла шелвàре] са отчетени стойности за [è] съответно $F_1 - 512,6$ Hz, и $F_2 - 1763,8$ Hz, но артикулираната гласна представлява вариант на фонемата [è].

Варирането на звуковите стойности на варианта [è] е засвидетелствано при изговора на словосъчетанието [бèла чòрба], в което застъпникът на старобългарската гласна **ѣ** се реализира със стойности за $F_1 - 409$ Hz. Това са акустичните измерения на гласната [è] според книжовното произношение. Може да се отбележи, че изговаряният алофон на мястото на старобългарската гласна **ѣ** от словоформата **сестра** е с $F_1 - 473$ Hz. Следва ясно да бъде заявено, че конвергенционните процеси и в най-консервативните родопски говори са установили състояние, при което конкретните акустични измерения на алофоните на вокалите [è] и [ò] не са в строга етимологична зависимост. В конкретния случай рефлексът на стб. **ѣ** в по-голяма степен се доближава до определяния като запазен непрегласен изговор на стб. гласна **ѣ** звук [è].

Спектрограма за изговора на словосъчетанието [бèла чòрба]

Спектрограма за изговора на словоформата [сèстра]

Изводи

1. В резултат на развойните процеси във фонетиката на диалектите настъпва нестабилност на фонетичната норма, изразяваща се в регистрирането на алофони за произношението на една и съща фонема с твърде големи акустични различия.

2. Съществуването на многобройните алофони в системата на диалектите е предпоставка за осъществяването на спонтанни звукови промени, които се изразяват в налагането на един от многото алофони, които едновременно характеризират анахроничната фонетична система на диалекта.

3. Изговорът на гласните [ò], [è] в говора на Тихомир се реализира с голям брой алофони. Алофоните на фонемите [ò], [è] се различават силно в своите акустични стойности. Варирането е в такива степени, че в едни и същи позиции и словоформи се изговарят алофони, за които не може със сигурност да бъде установено дали да бъдат предавани графично с графемите [è], [ò], [à], [ò], [è]. Това са алофони с формантни характеристики около 700 Hz за F_1 и 1500 Hz за F_2 .

4. Конкретните звукове в речта на носителите на диалекта не са обвързани със строга етимологична зависимост със старобългарската вокална система.

ЛИТЕРАТУРА

- БДА 1964:** *Български диалектен атлас*. Т. I. [Balgarski dialekten atlas.] Ред. Стойков, Ст. София: БАН, 1964.
- Бояджиев 1991:** Бояджиев, Тодор. *Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия*. [Boyadzhiev, T. Balgarskite govori v Zapadna (Belomorska) i Yztochna (Odrinska) Trakiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.
- Велчева, Бояджиев 1966:** Велчева, Боряна, Тодор Бояджиев. Развойни тенденции във вокалната система на един южнородопски говор. [Velcheva, V., Boyadzhiev, T. Razvoyni tendentsii vav vokalnata sistema na edin yuzhnorodopski govor.] // *Език и литература*, XXI, 1966, № 2, 49 – 58.
- Григорович 1877:** Григорович, В. *Очерки путешествія по Европейской Турции*. Москва: [Grigorovich, V. Ocherki puteshestviya po Evropeiskoi Turtsii.] Типография М. Н. Лаврова и Ко, 1877.
- Илиев 2006:** Илиев, Иван. *Езиковедски опити*. [Iliev, Ivan. Ezikovedski opiti.] Пловдив: Пигмалион, 2006.
- Кабасанов 1963:** Кабасанов, Стайко. *Един старинен български говор. Тихомирският говор*. [Kabasanov, St. Edin starinen balgarski govor. Tihomirskiyat govor.] София: БАН, 1963.
- Колев 2001:** Колев, Георги. Данни за двойното ударение в паметник от средата на миналия век. [Kolev, Georgi. Danni za dvoynoto udarenie v pametnik ot sredata na minaliya vek.] // *Българският език през XX век (Сборник статии)*. София: Пенсофт, 2001, 284 – 303.
- Кочев 2010:** Кочев, Иван. *Българска фонология*. [Kochev, Ivan. Balgarska fonologiya.] София: Анико, 2010.
- Маринска 1991:** Маринска, Ружа. *Девесилският говор. Фонетика и морфология* (Дисертация). [Marinska, Ruzha. Devesilskiyat govor. Fonetika i morfologiya.] София: БАН, 1991.
- Митринов 2011:** Митринов, Георги. *Южнородопските български говори в Ксантийско и Гюмюрджинско*. [Mitrinov, G. Yuzhnorodopskite balgarski govori v Ksantiysko i Gyumyurdzhinsko.] София: Фондация ВМРО, 2011.
- Мирчев 1978:** Мирчев, Кирил. *Историческа граматика на българския език*. [Mirchev, Kiril. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1978.
- Пенев 2006:** Пенев, Пеньо. Диалектни различия в развоя на голяма носовка през среднобългарския период. [Penev, Penyo. Dialektni razlichiya v razvoya na golyama nosovka prez srednobalgarskiya

period.] // *Христоматия по историческа лингвистика*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2006, 43 – 47.

Стоилов 1901: Стоилов, А. П. Остатъци от назализма в солунските села Зарово и Висока. [Stoilov, A. P. Ostatatsi ot nazalizma v solunskite sela Zarovo i Visoka.] // *Периодическо списание*, LXI, София, 1901, 703 – 707.

Стойков 1968: Стойков, Стойко. Към вокалната типология на родопските говори. [Stoykov, Stoiko. Kam vokalnata tipologiya na rodopskite govori.] // *Славистичен сборник*, София, 1968, 229 – 243.

Стойков 1993: Стойков, Стойко. *Българска диалектология*. [Stoykov, Stoiko. Balgarska dialektologiya.] София: БАН, 1993.

Тилков 1983: Тилков, Димитър. *Изследвания върху българския език*. [Tilkov, Dimitar. Izsledvaniya varhu balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1983.

Харалампиев 2001: Харалампиев, Иван. *Историческа граматика на българския език*. [Haralampiev, I. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik.] Велико Търново: Фабер, 2001.